

Ҳожибоев Илҳомжон Исломжонович,

Сурхондарё вилояти Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази ўқув ва илмий ишлар бўйича директор ўринбосари

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИ РИВОЖЛАНИШИДА ИНДИВИДУАЛ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

уўқ: 37.015.31

ҲОЖИБОЕВ И.И. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИ РИВОЖЛАНИШИДА ИНДИВИДУАЛ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Мақолада касбий компетенциянинг асосий ташкил этиувчилари сифатида ўқитувчиларнинг педагогикага оид билимлари, индивидуал психологик хусусиятлари, касбий эътиқод, касбий мотивация, ўз-ўзини бошқариш кўнгилмалари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, касбий компетенцияни ривожлантириш борасида айрим таклиф ва мулоҳазалар берилган.

Таянч сўз ва тушунчалар: технология, баҳолаш, диагностика методлари, малакаси ошириш, касбий компетентлик.

ҲОЖИБОЕВ И.И. РОЛЬ ИНДИВИДУАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РАБОТНИКОВ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье обсуждаются вопросы педагогических знаний учителей, образующих основные составляющие профессиональной компетенции, индивидуально-психологических особенностей, профессиональных убеждений, мотивации, связанной с работой, и саморегуляции как аспектов их профессиональной компетентности. Также даны некоторые предложения и соображения по развитию профессиональной компетентности.

Ключевые слова и понятия: технология, оценка, методы диагностики, повышение квалификации, профессиональная компетентность.

KHOJIBOEV I.I. THE ROLE OF INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF PUBLIC EDUCATION PERSONELL

In the article is discussed teachers' pedagogical content knowledge, individual psychological characteristics, professional beliefs, work-related motivation, and self-regulation as aspects of their professional competence. Some suggestions and ideas regarding the professional competence development are given.

Key words and concepts: technology, estimation, diagnostic techniques, qualification improvement training, professional competence.

Кириш.

Бугунги кунда инсон фаолиятининг барча жабҳаларида, профессионаллик ва самарадорликни таъминлаш, профессионал кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш долзарб вазифа бўлиб бормоқда. Жамият тараққиёти йўлидаги муаммо ва масалаларни ҳал этишдаги энг муҳим омил бу ижодкор, замонавий билимга эга бўлган, иқтидорли педагоглар эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Ўз касбий ва шахсий сифатларига талабчан бўлган ўқитувчи ўқувчиларда таълим-тарбия олишга қизиқувчанлик, билимга чанқоқлик каби сифатларни шакллантира олади. Шулардан келиб чиқсан ҳолда педагогларнинг касбий салоҳияти ва натижадорлигини таъминловчи омил ва воситаларни ўрганишга йўналтирилган тадқиқотларга алоҳида аҳамият қаратилмоқда

Республикамизда умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълимни тизимили ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, ўқув-тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шакллари ва усувларини жорий этиш, ҳалқ таълими ходимлари касбий сифат даражаларини ривожлантириш, малака ошириш ва қайта тайёрлаш механизmlарини такомиллаштиришнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилди. Жумладан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастури ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ҳалқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида педагогларнинг касбий сифатларини ривожлантириш, бунинг учун уларни ҳар жабҳада қўллаб-куватлаш, жамиятда устоз-мураббийларнинг мақомини ошириш йўналишларида илмий ишларни чуқурлаштиришга имкониятлар яратилди.

Олиб борилган тадқиқот Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги "Ҳалқ таълими тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"¹ги ПҚ-3931-сон қарори, 2018 йил 14 августдаги "Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида"²ги ПҚ-3907-сон қарори, 2019 йил 29 апрелдаги "Ўзбекистон Республикаси Ҳалқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"³ги ПФ-5712-сон Фармони, 2020 йил 6 ноябрдаги "Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"⁴ги ПФ-6108-сон Фармонидаги муҳим вазифаларни бажаришга муайян даражада хизмат қиласи.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси ва мавзу бўйича илмий манбалар қисқача таҳлили.

Касбий компетенция мавзуси бир қатор маҳаллий ва хорижий муаллифлар томонидан ўрганилган (Б.Қодиров, F.Шоумаров, B.Каримова, M.Воҳидов, M.Давлетшин, Э.Фозиев, А.Г.Асмолов, Дж.Аткинсон, Н.А.Алюшина, Н.А.Батурин, Г.Вайзер, А.А.Деркач, X.Р.Кауфман, Н.В.Кузьмина, Е.А.Климов, А.Маслоу, П.Ш.Магомедов, В.Фридрих, А.Хофман, X.Хекхаузен, Ф.Хоппе).

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги "Ҳалқ таълими тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3931-сонли Қарори. - <https://lex.uz/docs/3893416>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги "Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3907-сон қарори <https://lex.uz/docs/3864155>

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги "Ўзбекистон Республикаси Ҳалқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5712-сонли Фармони. - <https://lex.uz/docs/4312785>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги "Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6108-сон Фармони. - <https://lex.uz/docs/5085999>

Касбий фоалиятдаги эришилган натижава ютуқлар касбий компетенциянинг ривожланганлик даражасини белгилаб берувчи омиллардан ҳисобланиб, бу қайсиdir маънода педагогнинг психологик саводхонлиги, маданияти, касбий ва шахс хусусиятлари билан белгиланади.

Малака ошириш таълими ўқитувчиларнинг касбий ривожланишига турли даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Малака ошириш тизими ўқитувчиларнинг кўнишка ва малакаси, касбий компетенциясини қисқа фурсатларда ривожлантиришга қаратилган. Лекин, ҳамиша ҳам бу ўз самарасини бермаслиги мумкин. Халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш жараёнининг замонавий талаблар асосида ташкил этилиши асосан тингловчиларни педагогика, психологияга оид энг сўнгги билим ва малакалар билан қуроллантириш ҳисобланади. Шу муносабат билан, узлуксиз таълим тизимининг ўқитувчиларнинг касбий ўсишига доимий ижобий таъсир этувчи шароитларни, узлуксиз малака оширишнинг янги, замон талабларига жавоб берувчи, ўқитувчи шахсини ривожлантиришга қаратилган ташкилий жиҳатларни аниқлашга қаратилган тадқиқотлар жуда дол зарб бўлиб бормоқда.

Ўқитувчилар малакасини оширишнинг бугунги кундаги аҳамияти, ўрни ва ролини тушуниш ва уларнинг касбий ривожлантириш йўлидаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш, назарий ва амалий психологик-педагогик тадқиқотлар, психологик, педагогик тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш катта аҳамиятга эга.

Узлуксиз малака ошириш соҳасида изланишлар олиб борган олимлар (В.Г.Афанасьев, М.А.Вейт, А.П.Владиславлев, Б.С.Гершунский, Ю.Н.Кулюткин, В.Г.Онушкин, Г.С.Сухобская, В.Н.Турченко)ларнинг тадқиқот ишлари кадрларнинг касбий ривожланишида узлуксиз малака ошириш тизимининг аҳамиятини аниқлаш, ушбу соҳада учраши мумкин бўлган ижтимоий-педагогик, психологик муаммоларни ҳал этиш йўлларини тўғри англаш имконини беради.

Шахс касбий ривожланишининг турли жиҳатлари кўплаб олимлар томонидан ўрганилган, жумладан:

– педагогик фаолият ва педагогик маҳоратга оид тадқиқотлар (Ю.П. Азаров, Б.Г.Ананев, Ю.К.Бабанский, А.С.Белкин, М.А.Галатузова, В.Леднев, Л.Н.Лесохина, А.Г.Маленко, А.М.Моисеев, А.Я.Наин, О.П.Околелов, Е.М.Павлютенков, М.Л.Портнов, М.М.Поташник, В.Д.Семенов, Е.В.Ткаченко ва бошқалар);

– педагогик ижодкорликка оид тадқиқотлар (П.П.Блонский, К.Н.Вент, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Ф.Ф.Королев, А.С.Макаренко, Н.Д.Никандров, Н.Г.Осухова, И.П.Раченко, В.А.Сухомлинский, С.Т.Шацкий ва бошқалар);

– ўқитувчиларнинг касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил ривожланишига оид тадқиқотлар (А.Я.Арет, А.В.Даринский, С.Б.Елканов, М.Я.Виленский, В.Н.Котляр, К.М.Левитан, Й.А.Наумченко, Л.И.Рувинский, Р.П.Скулский, И.Е.Шварц ва бошқалар);

– ўқитувчи фаолиятининг психологик қонуниятларига оид тадқиқотлар (Л.С.Выготский, З.Ф.Зеер, Н.В.Кухарев, Т.В.Кудрявцева, Н.В.Кузьмина, Н.С.Леитес, А.Н.Леонтьев, А.Б. Орлов, А.В.Петровский, С.Л.Рубинштейн ва бошқалар).

Бироқ, кенг кўламли изланишларга қарамай, малака ошириш тизимининг ўқитувчи касбий ривожланишига таъсир имкониятлари ҳали етарли даражада ўрганилмаган. Сурхондарё вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази тингловчилари ўртасида ўтказилган сўровнома, оғзаки суҳбат шуни кўрсатдики, аксарият тингловчилар нафақат ўз малакасини мунтазам ошириб бориш зарурлигини, балки, фаолият самарадорлигини таъминлашда шахсий ва касбий қобилиятларни ҳам ривожлантириб бориш заруриятини тўғри англайдилар. Аммо айнан ўша тингловчилар кўпинча малака оширишнинг самарали усуслари ва технологияларига эга эмаслар. Шу билан бирга, малака ошириш таълимининг амалдаги таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу тизим асосан ўқитувчилар компетенциясини ривожлантиришга эмас, балки хабардор қилишга қаратилган.

Касбий соҳадаги муваффақият ўқитувчининг ўз имконият ва қобилиятларини тўғри англаш, унга баҳо бериш имконини яратиб, ўқитувчи шахсига яхлит таъсир кўрсатади, ижтимоий-маданий, ахлоқий, интеллектуал фазилатлари ривожланишини рағбатлантиради¹.

Муваффақиятли, самарали фаолият деганда меҳнат унумдорлиги, сифати, жараённинг тезкорлиги тушунилади. Бу шахснинг интеллектуал, мотивацион, ҳиссий-иродавий, индивидуал психо-физиологик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Касбий муваффақият ҳам объектив (ташқи), ҳам субъектив (ички) омиллар билан белгиланади².

Бир қатор тадқиқотларнинг кўрсатишича педагогларнинг касбий компетенцияси бевосита унинг касбий психологик маданияти билан боғлиқ бўлар экан³. Бошқа бир олимлар эса (С.Т.Джанеръян, В.Д.Шадриков, З.И.Рябикина) педагогнинг касбий компетенцияси ривожланиши, фаолият самарадорлиги ошишида шахсий хусусиятларнинг ўрни етакчилик қилишини таъкидлайди.

Илмий муаммони қўйилиши ва унинг долзарблиги.

Бироқ, ўқитувчининг касбий компетенциясига оид кўплаб жиҳатлар етарли даражада ўрганилмаган. Халқ таълими ходимларини малака ошириш жараёнида касбий компетенциясини, касбий ўзини-ўзи англашнинг психологик омилларини ўрганишга қаратилган илмий изланишларнинг етарли даражада эмаслиги долзарб муаммолардан биридир.

Мазкур муаммо ечимининг пухта ишлаб чиқилмаганлиги ва долзарблиги халқ таълими тизимидағи педагог кадрларнинг касбий ўзини ўзи англаш, касбий компетенциясини ривожлантириш имкониятини белгилайдиган психологик омилларни аниқлашга қаратилган тадқиқотимизнинг асоси бўлди.

¹ Клинов Е.А. Психология профессионала. — М. - Воронеж, 1996. -400 с.

² Киселева Н.Л. Психолого-педагогические условия развития профессиональной успешности учителя. - Дисс. к. пед. наук, -Курск, 2003.-

³ Аверин В.А. Психологическая структура личности// Психология личности: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. - 89 с.

Тадқиқот мақсади.

Малака ошириш тизимида халқ таълими ходимлари касбий компетенциясини ривожлантиришнинг психологик омилларини тадқиқ этиш, малака ошириш тизимида касбий компетенцияни ривожлантиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Бугунги кунда педагоглар касбий компетенциясини ривожлантиришга таъсир этувчи омилларни ўрганишга қаратилган тадқиқотларни ўрганиш, касбий ўзини ўзи англаши ва касбий муваффақиятлари алоқадорликларини тадқиқ этиш, Касбий ўзини ўзи англаш ва ўқитувчиларнинг муваффақиятли ривожланишининг прогностик моделини ишлаб чиқиш, унинг ривожланиши учун мезон, кўрсаткичлар психологик ва педагогик шарт-шароитларини аниқлаш жуда муҳим ҳисобланади. Шунингдек, халқ таълими ходимларининг касбий компетенцияси ривожланишига таъсир этувчи муҳим шахс сифатлари ва индивидуал психологик хусусиятларини ўрганиш келажакда таълим тизимидағи ислоҳотлар йўналишини тўғри белгилашда долзарб аҳамият касб этади.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотда кузатиш, эксперимент, суҳбат-интервью, шахсни ўрганишга комплекс ёндашув усусларидан фойдаланилган. Шахс эмоционал ҳолатини аниқлашга доир "Муваффақиятга интилиш" методикаси (Ю.М.Орлов)⁴, Р.Б.Кеттеллнинг "16-фактор (омил)ли шахс сўровномаси" методикаси⁵, "Ўқитувчи касбга йўналганилигини баҳолаш" тести⁶ ва эмпирик натижаларни қайта ишлашда математик-статистика усусларидан фойдаланилди.

Асосий қисм.

Тадқиқотимизда педагогларнинг шахслик хусусиятларини атрофлича ўрганиш мақсадида Р.Б.Кеттелл томонидан ишлаб чиқилган кўп омилли саволномадан фойдаланилган (1-жадвал).

⁴ Расулов А.И. Психодиагностика. Ўқув қўлланма. – Т., 2009. – Б. 164

⁵ Нишонова З.Т. Қурбонова З., Абдиев С. Психодиагностика ва экспериментал психология: Ўқув қўлланма. – Т., 2011.-Б. 275

⁶ Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.-Т., 2003..-Б. 69

1-жадвал. Р.Б. Кеттелл методикаси бўйича синаловчилар кўрсаткичларининг ўзаро фарқлари (n=385)

Методикадаги омиллар	Синаловчилар	n1 n2	Ўртача	Стандарт офиш	t
Киришимлилик (A) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	5,54	2,799	2,473
	Олий тоифали ўқитувчи	63	5,27	2,367	
Ҳиссий барқарорлик (S) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	5,93	1,561	,601
	Олий тоифали ўқитувчи	63	5,84	1,809	
Етакчилик (E) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	4,61	2,215	2,482
	Олий тоифали ўқитувчи	63	5,09	2,244	
Ижтимоий етуклик (St) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	5,77	1,922	-1,462
	Олий тоифали ўқитувчи	63	5,89	2,534	
Ишонувчанлик (L) омил	Мутахассис ўқитувчи	322	5,89	2,133	0,582
	Олий тоифали ўқитувчи	63	6,51	2,631	
Ижтимоий жасорат (H) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	6,49	2,953	-2,644
	Олий тоифали ўқитувчи	63	6,91	2,748	
Дадиллик (Q) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	4,59	2,156	1,595
	Олий тоифали ўқитувчи	63	4,97	2,399	
Мустақиллик (Q) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	5,97	1,687	2,461
	Олий тоифали ўқитувчи	63	5,48	2,294	
Ўз-ўзини назорат қилиш (Q) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	7,48	2,328	1,469
	Олий тоифали ўқитувчи	63	6,78	2,159	
Қўзғалувчанлик, таранглик (Q) омили	Мутахассис ўқитувчи	322	7,15	1,875	-1,886
	Олий тоифали ўқитувчи	63	6,98	2,324	

* P≤0,10, ** P≤0,05, *** P≤0,025.

2-жадвал. Р.Б.Кеттел тести бўйича ўқитувчиларда шахс хусусиятлари намоён бўлиш кўрсаткичлари нисбати (фоизларда)

Методикадаги омиллар	Қўйи кўрсаткичлар	Ўртача кўрсаткичлар	Юқори кўрсаткичлар
Киришимлилик (A) омили	15,8	55,2	29
Ҳиссий барқарорлик (S) омили	16,9	52,2	30,6
Етакчилик (E) омили	31,6	52,6	15,8
Ижтимоий етуклик (St) омили	10,7	56,3	33,0
Ишонувчанлик (L) омил	8,2	47,9	43,9
Ижтимоий жасорат (H) омили	7,1	43,7	49,2
Дадиллик (Q) омили	32,7	54,8	12,5
Мустақиллик (Q) омили	20,2	59,1	20,7
Ўз-ўзини назорат қилиш (Q) омили	7,1	57,9	35,0
Қўзғалувчанлик (Q) омили	7,1	30,6	62,3

Биз жамоалар орасидаги фарқли ҳолатларни таҳлил қилганимизда A, E, St, L, H, Q, Q1, Q3 факторларда фарқ кузатилди. Р.Б.Кеттелнинг методикаси ёрдамида малака ошириш курси тингловчиларини ўрганиш натижасида ўқитувчининг касбий компетентлигига таъсир этувчи омилларнинг талқини аниқланди.

Шунингдек, ушбу сўровнома бўйича умумий кўрсаткичлар ҳам таҳлил этилди (2-жадвал).

Киришимлилик ("A" омили) ижобий маънода самимийлик, бегонасираш сифа-

тида баҳоланади. Психологик маънода ушбу жиҳатлар бир хил кимматлидир, чунки кўп муҳим инсоний сифатлар бегонасираш орқали ҳам, самимийлик орқали ҳам намоён бўлади.

Фақат аниқ фаолиятга нисбатан ижобий ёки салбий хулоса чиқариш мумкин. Чунки киришимлилик ўқитувчини самара-сиз кечинмаларга тушириб қўймайди, хулқни бошқаришга, кайфиятнинг баркарорлигига, ҳиссий кечинмаларнинг самимийлигига ёрдам беради. Ўқитувчилар ўз ҳаракатларида етарли даражада эҳтиёткорлик кўрсатадилар,

ўқувчиларга диққат-эътибор билан муносабатда бўладилар, улар билан ҳамкорлик қилишга тайёрдирлар, уларга нисбатан хушфөълий, айни вақтда талабчан бўлади.

Касбий компетентлиги ривожланган педагогларда киришимлилик кўрсаткичлари юқори эканлиги аниқланди.

Ўқитувчиларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, уларнинг 5,8 фоизи киришимлий бўйича паст кўрсаткичларга эга. Бу уларнинг мулойим эмасликлари, совуқонликлари, бекарорликлари, ётсирашлари, муросаю мадорадан узоқда туришлари билан изоҳланиши мумкин, айрим ҳолларда уларда кескин танқидий муносабат, қайсарлик, ноҳайриҳоҳлик намоён бўлиши мумкин. Бундай ўқитувчилар авторитар услубда иш кўрадилар. Ўқитувчиларнинг ярмидан кўпроғи (55,2 фоизи) ўз сифатларига кўра ўқувчилар билан ҳамкорлик қилишга тайёрдирлар. Муомалада улар меъёрига қараб, ўқувчиларга хайриҳоҳлик, диққат-эътибор кўрсатадилар, улар билан эркин муносабатда бўладилар. Ўқитувчиларнинг 29 фоизи муомалада юқори кўрсаткичга эгадирлар. Уларга ёрқин, тўлқинлантирувчи ҳис-туйғулар хосдир. Одатда, улар тезда бир қарорга кела оладилар, кайфиятлари кун бўйича кескин ўзгариб туради. Бундай ўқитувчиларнинг самарали кечинмаларга мойилликларини ҳисобга олиб, уларнинг интилишлари ва муддаолари ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашувидан эҳтиёт қилиш ("Мен" - Концепциянинг ижобий даражасини сақлаган ҳолда) ва уларнинг ютуққа эришиш омилларини қувватлаш керак.

Етакчилик ("Е" омили). Ўқитувчиларнинг ушбу омил бўйича кўрсаткичи (4,91) уларнинг келишувчиликка интилишларини акс эттиради. Умуман олганда, ўқитувчилар мұхит ва атрофдаги одамларнинг, айниқса, жамоадошларининг тазиикларига тўла ён берадилар деб, ҳисоблашга асослар йўқ. Ушбу омилнинг қўйи кўрсаткичлари "тобеликни излаш" феномени билан боғлиқдир. Бу тоифадаги педагоглар мустақил қарор қабул қилиш жараённида хатоликларга йўл қўйишлари мумкинлигидан хавотирланиб, доим юқоридан кўрсатмалар кутиб турадилар. Синалувчиларнинг 30,8 фоизи етакчилик омили бўйича қўйи кўрсаткичга эга. Бу ҳол улардаги итоатгўйлик, келишувчанлик, ўз нуқтаи назарини ҳимоя

қилмасликни, ён беришга мойилликни, ўзига ва қобилияларига ишончнинг етарли эмаслигини кўрсатади. Етакчиликнинг паст кўрсаткичини ҳамма ёш гуруҳларида қисқа муддатли малака ошириш курслари ёрдамида бартараф этса бўлади.

Меҳнат фаолиятида юқори самарадорликка эришган ўқитувчилар етакчилик омили бўйича нисбатан юқори ($5,09^{***}$, $P \leq 0,025$) кўрсаткичга эга. Бу уларнинг ҳукмдорлик майли, мустақилликка интилиш, чегараларни тан олмасликларини кўрсатади. Бу каби ўқитувчилар жасорат, ғайрат, шижоат ва фаоллик билан ҳаракат қиласидилар.

"Ижтимоий етуклик" омили. Ушбу омил кўп ҳолларда онглилик, виждонлилик, деб ҳам аталади. Бу омил инсоннинг ахлоқий-ижтимоий меъёrlарга мансублигини билдиради. Синалувчиларнинг 10,7 фоизи ушбу омил бўйича паст кўрсаткичларга эга бўлган. Бундай инсонлар бекарорликка мойил бўлиб, бошлаган ишларини осонлик билан ташлаб юборадилар. Бироз дангаса, худбин, жамоат тартибини бажаришга интилмайди. Бу тоифадаги инсонларда мажбуриятлар кам, аммо ҳуқуқлар кўп бўлади. Касбий муваффақиятга эришган тингловчиларда "St" омили юқори ($5,89^*$, $P \leq 0,10$) кўрсаткичга эга. Бу уларнинг ўз ишларига пухта эканликларини кўрсатади, улар ҳамма нарсада тартибни устун қўяди, ўзларига нисбатан талабчан, қатъиятли, вақтни бекор ўтказмайди.

Ишонувчанлик. Касбий фаолиятда сезиларли ютуққа эришмаган, касбий компетенция даражаси ривожланмаган ўқитувчиларда ушбу кўрсаткич нисбатан қуий даражада эканлиги маълум бўлди. Бу уларнинг рақобатга киришмаслиги, ижобий намуна таъсирига тушмаслиги билан ифодаланади. Касб фаолиятида ўзларининг шубҳаланишга бўлган мойилликларидан кўп ҳолларда ўз шахсини ҳимоя қилиш механизми сифатида фойдаланадилар. Ўқитувчиларнинг компетентлиги ва касбий ютуқлари қанчалик баланд бўлса, улар шунчалик кам гумонсировчи ҳисобланади.

Дадиллик. Ушбу омил бўйича синалувчиларнинг ўртача кўрсаткичи (4,29) тест бўйича қабул қилинган ўртача кўрсаткичдан паст. Бу эса, умуман ўқитувчилар кўп ҳолларда ўз муваффақиятсизликларини бошқаришлари, содир бўлаётган воқеаларни холисона

3-жадвал. "Муваффақиятга интилиш" методикаси бўйича гурӯҳларо ишонч даражасидаги фарқлар (n=385)

Мотивация	Синаалувчилар	n1 n2	Ўртача	Стандарт оғиш	t
Муваффақиятга интилиш	Мутахассис ўқитувчи	322	69,2	3,716	1,172
	Олий тоифали ўқитувчи	63	74,03	1,850	
Муваффақиятсиз-ликдан қочишига интилиш	Мутахассис ўқитувчи	322	64,42	2,523	1,705
	Олий тоифали ўқитувчи	63	60,05	2,079	

баҳолашлари ва уларга муносаб жавоб қайтаришлари мумкинлиги, ўз имкониятлари ва муваффақиятларига ишонч билан қарашлари, депрессив ҳолатлардан озод эканликлари, ўзларининг имкониятларига паст баҳо беришга мойил эмасликларидан далолат беради.

Мутахассис ўқитувчилар бу омил бўйича нисбатан паст кўрсаткичларни қайд эттилар. Бу уларнинг ўз имкониятларига қатъий ишонишлари билан ифодаланади. Умуман олганда ўқитувчилар касбий фаолиятида ҳаддан ташқари ўзларига ишонишлари ва осойишта бўлишлари мақсадга мувофиқ эмас.

Мустақиллик. Олий тоифали ўқитувчилар сирасига кирувчи синаалувчилар ўзига ишонганд, ўзидан қониқиши ҳосил қилган ҳамма нарсани ўзлари бажаришни афзал кўрадилар, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашмасликка мойилдирлар. Ушбу омил бўйича ўта юқори кўрсаткичка эга бўлган синаалувчилар бошқалар фикрига нописанд муносабатда бўлиши оқибатида жамоа ўртасида ҳамиша ҳам обрў ва ҳурматга эга бўлмасликлари мумкин.

Умумий синаалувчиларнинг 20,2 фоизи бу омил бўйича қуи кўрсаткичларни қайд этган. Бу эса уларнинг ўта ижтимоийлигини ва атрофдагиларга боғлиқлигини кўрсатади. Улар мустақил эмас, доимо таянчга, атрофдагиларнинг қўллаб-қувватлашларига муҳтоҷдирлар, ўз нуқтаи назарини танлаб олишда ташаббускорлик ва жасорат етишмайди.

Қўзғалувчанлик, таранглик. Ушбу омил бўйича мутахассис ўқитувчиларнинг кўрсаткичлари (7,15, $p \leq 0,025$) олий тоифали ўқитувчиларга нисбатан юқори. Бу балки йиллар давомида айтарлик муваффақиятга етишмаганлик сарҳисоби таъсири бўлиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, тингловчиларнинг юқорида санаб кўрсатилган ва талқин этилган шах-

сий хусусиятларини, шубҳасиз касбий компетентликнинг муҳим ҳисобланган хусусиятлар қаторига киритиш мумкин. Ўқитувчи шахсининг ижобийлиги ҳар бир хусусиятнинг муайян ривожланиш натижасидагина шаклланниши мумкин: педагог шахсининг киришимлилик, ўз-ўзини назорат эта олиш, ижтимоий жасорат, мустақиллик каби хусусиятлари уларнинг хулқий сифатларини белгилайди.

Тадқиқотнинг кейинги босқичида касбий компетентлик ривожланишида мотивациянинг аҳамиятини ўрганиш мақсадида Ю.М.Орловнинг "Муваффақиятга интилиш" методикасидан фойдаланилди (3-жадвал).

Тадқиқот натижаларини таҳлил қилиш вақтида респондентлар гурӯҳлари ўртасида ишонч даражасидаги фарқлар мавжудлиги ёки йўқлигига ҳам эътиборни қаратдик.

Олинган натижаларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, олий тоифали ўқитувчиларнинг муваффақиятга интилиш кўрсаткичлари нисбатан юқори. Умуман олганда ҳар иккала тоифадаги синаалувчиларда муваффақиятга интилиш кўрсаткичи нисбатан муваффақиятсизликдан қочиши кўрсаткичларига қараганда юқори. Чамаси тингловчиларнинг "Мен"ига маълум бир ижобий муносабатлари – муваффақиятга интилиш, ютуқقا эришиш эҳтиёжини ҳам ҳосил қиласди. Тадқиқот натижаларига кўра таянган ҳолда хулоса чиқариш мумкин, ўқитувчилар Ms омилига эга бўлган кишилардир ва уларга қўйидагилар хос. Уларни ютуқقا эришиш ўзига жалб этади, ижобий натижага ишонадилар, уларга ўз ютуқлари ҳақида фикр юритиш учун ахборот қидириш, масъулиятни ўз зиммаларига олишга тайёр туриш, қийин вазиятларда қатъият кўрсатиш, мақсадга интилишда иродалилик хосдир.

Ўқитувчилик фаолиятида муваффақиятга эришиш эҳтиёжини ривожлантиришни ҳар томонлама рағбатлантириш, педагог касбий компетентлигини ривожлантириш ва нуфуз

4-жадвал. Халқ таълими ходимлари касбий йўналганлиги кўрсаткичлари (n=385)

Шкалалар	Олий тоифа	Мутахассис	t
Мулоқотмандлик	5,30	3,56	1,12
Ташкилотчилик	6,10	4,65	2,32
Предметга йўналганлик	8,43	6,42	2,02
Интеллигентлик	6,50	5,54	4,14
Қўллаб-қувватлаш мотивацияси	6,60	5,72	2,52

5-жадвал. Экспериментгача ва экспериментдан сўнг халқ таълими ходимлари касбий йўналганлиги кўрсаткичлари (n=322)

Шкалалар	Экспериментгача	Экспериментдан сўнг	t
Мулоқотмандлик	3,56	4,45	6,2
Ташкилотчилик	4,65	5,15	9,65
Предметга йўналганлик	6,42	7,86	11,3
Интеллигентлик	5,54	6,30	15,54
Қўллаб-қувватлаш мотивацияси	5,72	6,73	10,0

зини ортиши учун шароитлар яратиш, эришилган ютуқларини маънавий ва моддий рағбатлантириш ва унга эришиш вазиятида эҳтимол тутилган муваффақиятсизликлардан хавотирланишдан, қўрқувни олиб ташлашга ёрдам бериш мақсадга мувофиқдир. Бу фикр айниқса узоқ йиллик иш стажига эга бўлган мутахассис ўқитувчиларга хосдир, чунки 2-жадвалдан кўриниб турибдики, улар муваффақиятга интилиш мотиви олий тоифали ҳамкасларига нисбатан анча пастдир.

Синаувчиларнинг касбий йўналганлигини баҳолаш тести натижалари қўйидаги жадвалда келтирилган. Унда олий тоифали ва мутахассис ўқитувчиларда қайси касбий йўналганлик даражаси устуворлик қилишини баҳолашимиз мумкин (4-жадвал).

Олий тоифага эга бўлган тингловчиларда предметга йўналганлик (8,43) энг юқори кўрсаткичини қайд этган. Бу ўз навбатида ушбу ўқитувчиларнинг фанни ўқитиш методикасини пухта эгаллаш ва бу орқали таълим сифатини ошириш энг муҳим омиллардан, деб хуласа қилиш имконини беради. Бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам қолган тингловчиларга қараганда юқорироқ натижаларни қайд этганлар.

Малака ошириш курс тингловчиларининг касбий компетентлигини ривожлантириш мақсадида қисқа муддатли мақсадли курслар ташкил этилган бўлиб, ушбу курслар самардорлигини баҳолаш, тингловчиларда муҳим касбий сифатлардаги ўзгаришларни баҳолаш мақсадида қайта ўрганиш ўтказилди. Ўрганиш натижаларига кўра ушбу курсларда иштирок

этган мутахассис тоифасидаги тингловчиларда қўйидаги ўзгаришлар аниқланди (5-жадвал).

Методикалар ёрдамида қўлга киритилган натижаларга қарайдиган бўлсан, методикалар ўртасида ижобий ва тескари муносабатдаги корреляцион боғлиқлик қонуниятлари мавжудлигини гувоҳи бўлдик.

Хуласа.

Малака ошириш жараёнида халқ таълими ходимлари касбий компетентлигини ривожлантиришнинг психологик омилларини тадқиқ этиш жараёнида қўйидаги хуласалар шакллантирилди:

- Хориж ва маҳаллий тадқиқотчилар томонидан малака ошириш жараёнида тингловчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш омиллари, йўл-йўриқлари тадқиқ этилган бўлсада, улар асосий урғуни ижтимоий, педагогик жиҳатларга қаратганлар.

- Малака ошириш жараёнида халқ таълими ходимларининг касбий компетентлигини ўқитувчиларнинг касбий компетентлик даражаси, педагогик йўналганлиги, шахс хусусиятлари, касбий ўзини ўзи англаш кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда маҳсус ишлаб чиқилган дастур ёрдамида ривожлантириш мумкин.

- Педагог кадрлар малакасини оширишнинг мазмуни ва усусларини уларнинг шахсий – касбга яроқлиликтининг реал даражасини, миллий-минтақавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ташхислаш асосида танлаб олиш зарур.

4. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда, ўқитувчиларни курсда тайёрлашнинг психологияк омилларини тадқиқ этган ҳолда унинг мазмуни ва усулларини такомиллаштириш ҳисобига ўқув жараёнини фаоллаштириш, бу жараён психологик, педагогик диагностика асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

5. Тадқиқот натижалар таҳлилига кўра, мутахассис ўқитувчиларда ўзини ўзи баҳолаш шкаласи хавотирлик даражасининг нисбатан юқори эканлиги, олий тоифали педагогларда деярли нормал ҳолатга яқинлиги кузатилди. Синалувчиларнинг шахслик хусусиятла-

рини ўрганиш натижаларига кўра, мутахассис тоифасидаги тингловчиларда бошқаларга тобелик, ҳиссиётга берилиш ҳолати бироз юқорилигини, уларга атрофдагиларга нисбатан қўпол муносабатда бўлиш, таъсирларга тез берилиш, лоқайдлик ва бўшашганлик ҳолати, ўзини паст баҳолаш кўрсаткичлари юқори эканлиги кузатилган бўлса, олий тоифали педагоглар орасида эса мустақил бўлишга интилиш, ўзини бошқариш ҳолатининг кучлилиги, юмшоқлик, тобелик, тафаккурнинг ижодийлиги, бироз совуққонлиги, янгиликка интилишнинг кучлилиги яққол ифодаланди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Аверин В.А. Психологическая структура личности // Психология личности: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. - 89 с.
2. Бояцис Р. Компетентный менеджер. Модель эффективной работы : пер. с англ. / Р. Бояцис. – М. : HIPPO, 2008. – 252 с.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.
4. Климов Е.А. Психология профессионала. — М. - Воронеж, 1996. - 400 с.
5. Киселева Н.Л. Психолого-педагогические условия развития профессиональной успешности учителя. - Дисс. канд. пед. наук. -Курск, 2003.